

URARTU APADANASININ KÖKENİ

Altan A. ÇİLİNGİROĞLU

Apadana genel anlamı ile çatısı sütunlar yardımıyla taşınan kabul ya da toplantı salonlarına verilen addır. Apadana olarak tanımlanan kabul salonlarının (audience hall) apadana tipi yapı olma niteliğini sınırlayan unsurlar azdır. *Bit-Hilani*¹ ya da *megaron*² tipi yapılardaki sınırlayıcı nitelikler bu yapı türünde yoktur. Yapının kare ya da dikdörtgen planlı oluşu, girişin kısa ya da uzun tarafta yapılışı veya yapının kendi başına ya da bir yapı bütünü içinde yer alışı apadanayı niteleyen etkenler değildir. Apadana tipi yapıda aranması gereken en önemli nitelik çatının sütunlar tarafından taşınması ve toplantı ya da kabul eylemlerine yönelik işlevidir. Bu niteliklere sahip yapılar Anadolu'da pek fazla değildir. M.Ö. ikinci binin ikinci yarısından Urartu krallığının yıkılışına kadar (M.Ö. 585) apadana tipi yapı olarak gösterilebilen kabul salonlarından biri Boğazköy Büyükkale içinde yer alan «D yapısı»³ diğerleri ise Alintepe⁴, Armavir-Blur⁵ ve Bastam'daki⁶ sütunlu salonlardır. Ana-

1 R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, 425 (Ankara, 1975); H. Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, 167 v.d. (Harmandsworth, 1969); H. Frankfort, «The Origin of Bit-Hilani», *IRAQ* 14, 1952, 120-131.

2 J. Mellaart, «Anatolia, c. 4000-2300», *CAH* I, fas. 8, 13 v.d.; J. Mellaart, *AS* 9, 1959, 32 v.d.; C.W. Blegen, «Troy», *CAH* I, fas. 1, 4; Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, 350; Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, 112-13.

3 K. Bittel - R. Naumann, *Boğazköy III. Funde aus den Grabungen 1952 bis 1955*, 10-11, res. 4; Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, 441-42, res. 571-2.

4 T. Özgüç, «The Urartian Architecture on the Summit of Alintepe», *Anatolia* 7, 1963, 43 v.d.; *Alintepe. Architectural Monuments and Wall Paintings*, 10-11 (Ankara, 1966).

5 W. Kleiss, *Urartu: Katalog der Ausstellung Münih*, 37-8, res. 20; C.A. Burney, *The Peoples of the Hills*, 144 (Londra, 1971).

dolu'nun dışında ise bu tip yapılar çokca gelişmiş biçimiyle Akamenid sanatında görülür⁷. Sözü edilen bu yapıların dışında kuzeybatı İran'da Urmiye gölünün güneyinde yer alan Hasanlu'da⁸ da çatısı sütunlar tarafından taşınan kabul salonları apadana kavramı kapsamına girmesi gereken yapılardır. Biz gerek Urartu ve gerekse Akamenid apadanalarının Hasanlu sitadeline 14. yüzyıldan beri uygulanan bu yapı tipinden kaynaklandığı kanısındayız. Akamenid apadanaları ile Hasanlu yapıları arasındaki zaman boşluğu yine batı İran'da Zagros bölgesinde yer alan Nuş-i Can, Godin Tepe ve Baba-Can Tepe'de M.Ö. 9. yüzyıldan buyana kullanılan sütunlu salonlarla doldurulur.

Urartu sanatı için en iyi örnek olan Altıntepe apadanası (Lev. II) bu yerleşme yerinin II. yapı katını oluşturmuş ve I. kata ait olan tapınak-sarayın bir bölümü üzerine kurulmuştur⁹. Yapı içten 44.0 X 25.30 m. boyutlarında dikdörtgen bir plana sahiptir. Yapının doğu yönü dışında apadanayla bağlantılı herhangi bir oda yoktur. Apadananın düz olan çatısı 1.50 m. çapındaki taş altlıklar üzerinde yükselen üç dizi halinde 18 kerpiç sütun ile taşınmaktaydı¹⁰. Kabul salonunun aydınlatılması duvarlar üzerinde çatıya yakın yerlere açıl-

6 W. Kleiss, aynı eser, 37-8, res. 20; «Bastam», Survey of Excavations in Iran, 1973-4, IRAN 13, 1975, 174-76, res. 2.

7 A. Godard, *L'Art de l'Iran*, Paris, 1962; Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, 215 v.d.; W. Culican, *The Medes and Persians*, Londra, 1965; R. Ghirshman, «L'Apadana de Suse», *Iranica Antiqua* 3, 1963, 148 v.d.; E.F. Schmidt, *Persepolis II-III*, Chicago, 1957; D. Stronach, «Excavations at Pazargadae: First Preliminary Report», *IRAN* 1, 1963, 19 v.d.; D. Stronach, «Excavations at Pazargadae: Second Preliminary Report», *IRAN* 2, 1964, 21 v.d.; D. Stronach, «Excavation at Pazargadae: Third Preliminary Report», *IRAN* 3, 1965, 9, v.d.; C. Nylander, *Ionians in Pazargadae*, 1970.

8 R. Dyson, «Digging in Iran: Hasanlu 1958», *Expedition* 1 (3), 1959, 4-17; «The Death of a City», *Expedition* 11 (3), 1960, 2-12; «Ninth Century Men in Western Iran», *Archaeology* 27 (1), 1964, 3-11; «Problems of Proto-historic Iran as Seen from Hasanlu», *JNES* 24, 1965, 193 v.d.; C.A. Burney, aynı eser, 122-26.; T.C. Young, «Thoughts on the Architecture of Hasanlu IV», *Iranica Antiqua* 6, 1966, 48 v.d.; «A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran», 1500-500 B.C., *IRAN* 3, 1965, 5 v.d.; «The Iranian Migration into the Zagros», *IRAN* 5, 1967, 11 v.d.

9 T. Özgüç, *Altıntepe*, 10.

10 T. Özgüç, *Altıntepe*, 10.

lan pencerelerle ve çatıdaki baca deliğiyle sağlanmıştı. Yapının girişinin önünde sütunlu bir avlu ve avlunun batı bölümünde de bir dizi küçük oda vardır. Arkeolojik araştırmalar Altın-tepe apadanasının ait olduğu II. yapı katının 7. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendiğini göstermiştir¹¹. Altın-tepe'de gün ışığına çıkarılan bu kabul salonunun Yakınoğu apadanalarının en eskisi olduğu ve ilk kez Urartular tarafından inşa edildiği ve daha sonraki devirlerde gelişmiş biçimiyle ortaya çıkan Persepolis ve Pazargade'deki Akamenid apadanalarının kökeni olduğu önerilmiştir¹².

Argiştı I (M.Ö. 786-764) tarafından Aras vadisinde kurulan Argiştihinili (Armavir-Blur) kentinin batı kalesinde yer alan saray içindeki sütunlu salonun tavanı da iki dizi halinde yirmi sütun yardımıyla taşınmaktadır. Sütunlu salonun batısında salonla doğrudan doğruya bağlantılı beş tane dikdörtgen oda vardır. Doğuda ise salonun boyunu aşan başka bir uzun oda yer alır¹³. Planı yönünden Bastam'da kuzey kapının doğusunda yer alan sütunlu salonla yakın benzerliği olan bu yapı bir saray bütünüünün yerleşmesi açısından Akamenid apadanalarıyla benzerlik gösterir. Bastam'daki sütunlu salon iki dizi halinde 14 sütünle sahiptir. Altın-tepe'deki apadanadan daha küçük boyutları olan yapı M.Ö. 7. yüzyılın ortasına Rusa II devrine tarihlenir¹⁴.

Hasanlı sitadelinin I. yapı katında (M.Ö. 1100-800) yer alan ve konuyla ilgili yayımlarda¹⁵ *yanmış yapılar* (Burned Buildings) olarak geçen yapılardan ikisi sitadelin güneybatısına, birisi de kuzey-

11 T. Özgüç, *Altın-tepe*, 12.

12 E. Herzfeld, *Archaeological History of Iran*, 17, (Londra, 1934); Burney, *Aynı eser*, 159; T. Özgüç, *Altın-tepe*, 10-12. Prof. T. Özgüç Altın-tepe kazılarıyla ilgili kitabını hazırladığı zaman Hasanlı sitadeline çokca 1965-67 yıllarında gün ışığına çıkarılan *yanmış yapılar* hakkında henüz yeterli yayım yapılmamıştı. Hatta Hasanlı V yapıları ancak 1970-72 kazılarıyla bulunmuş ve yayımı bugün bile ayrıntılı biçimde arkeoloji dünyasına sunulmamıştır. Biz bu önerimizi, sayın Özgüç'ün Altın-tepe yayımlarından sonra ortaya çıkan verilerle ve yörede yaptığımız kişisel gözlemlere dayanarak yaptık.

13 Martorasyan, 270; Kleiss, Urartu, *Katalog der Ausstellung Münih*, 37, res. 20.

14 Kleiss, aynı eser, res. 20; *IRAN* 7, 1969, 188; *IRAN* 8, 1970, 176-8.

15 Hasanlı kronolojisi için bak dip not. 8.

batısına yerleşmiştir. *Yanmış yapıların* her üçü de (Y.Y. 1, II ve III) genel aynı planı gösterirler: önde bir sütunlu giriş (portiko), buradan girilen bir önoda (ante-room) ve bunun arkasında dikdörtgen planlı sütunlu kabul salonu. Sütunlu girişin ve önodanın iki yanında daha küçük odalar ve yukarı kata çıkan merdiven boşluğu, sütunlu salonun iki yanında da depo ve çalışma odaları vardır¹⁶. Bizim burada üzerinde duracağımız yapı diğerlerinden daha büyük olan Y.Y. II'dir (Lev. III, Res. 1). Yapı kuzey-güney yönünde 43.75 X 38.75 m. boyutlarında bir dikdörtgendir. Tabanı taşla döşeli bir avludan yapıya girilir. Kapı ortada serbest duran bir çift sütun ve yan duvarlara bitişik ikişer sutedan oluşan bir sütunlu giriştir (portiko). Düzgün bir dikdörtgen olmayan bir odadan iki yanında kareye yakın planlı iki oda olan önodaya girilir. Sütunlu kabul salonu yapının büyük bölümünü kaplar (25.25 X 19.0 m.). Yapının bu kısmı tek katlıdır. Y.Y. II'nin çatısı altışarlık iki dizi halinde 12 sütun ile taşınmaktaydı. Bu sütunlardan dört tanesi kısa taraflardaki duvarlara yapışıktır. Kapının hemen arkasında tek başına duran bir sütun vardır. Doğu ve batı duvarları boyunca yapışık durumda uzanan taş bir yükselti üzerinde duran dörder sütun daha vardır. Duvarlar boyunca oturulmağa yarayan sekiler yer alır. Tek başına duran sütunun yanında taş döşeli bir alan, tabana gömülü bir pithos ve bir kanal bulunur. Bunlardan kaynaklanarak yapının çatıda açılmış bir delik ve çatıya yakın pencerelerle aydınlatıldığı ve havalandırıldığı önerilebilir¹⁷. İki ocaktan salonun ortasında bulunan ve sıvalı kerpiçten yapılmış olanı yükselti (platform) şeklindedir. Bir başka yükselti arka duvara yapışık durumdadır ve buradan içe doğru kademeli şekilde daralan bir kapı geçidiyle kare planlı bir odaya girilir. Bu odanın dışarı ile ilişkisi yoktur. Sütunlu kabul salonunun uzun tarafları depolar ve toplantı sırasında gereksinme duyulacak olan mutfak odalarıyla çevrilidir. Bu bölüm odaları iki katlıdır.

Hasanlu kazıcılarından T.C. Young Y.Y. II'nin dini olmayan bir işleve yönelik olduğunu önerir¹⁸. Bu konudaki kanıtlar da yapının içinde yer alan ocaklar, oturulmağa ayrılmış sekiler ve yapıda dini

16 Young, *Iranica Antiqua* 6, 1966, 48.

17 Young, *Iranica Antiqua* 6, 1966, 51.

18 Young, *Iranica Antiqua* 6, 1966, 58-9.

anlamli hiçbir küçük buluntunun bulanmayışı şeklinde gösterilir. Bu yapı Young'a göre¹⁹ «krali bir kabul salonudur» (audience hall)²⁰.

Hasanlı IV katında yer alan bu yapıların kökeni son yıllara dek karanlık kalmıştı. Bölgede aniden ortaya çıkan böylesine gelişmiş yapılar arkeologlar için tuhaf karşılanmış ve uzak bölgelerdeki yapı tipleriyle kıyaslama yapılarak soruna bir açıklık getirilmek istenmiştir²¹. Ancak 1970 ve 1972 kazı dönemlerinde Hasanlı sitadelinin güneybatı bölümünde ortaya çıkartılan V. kata ait (Demir Çağ I : M.Ö. 1350-1100) bir saray bütünü Hasanlı IV'deki (Demir Çağ II . M.Ö. 1100-800) Y.Y. II ve diğerlerinin öntiplerinin yine aynı yerleşme yerinde olduğunu kesinlikle kanıtlamıştır²². Dyson tarafından IVE ve V nolu yapılar olarak adlandırılan bu yapıların planları IV. katta yer alan *yanmış yapılar* ile hemen hemen aynıdır. Ancak boyutlar Demir Çağ II'ye ait olanlardan daha küçüktür. IV. kattaki yapılarda Demir Çağ II evresinde ana öğeler durumuna gelmiş olan sütunlu salon, yan odalar, merkezi bir yükselti-ocak, yan duvarlarda sekiler ve arka duvar önündeki ikinci yükselti aynen V. katta da uygulanmıştır. Hasanlı ile ilgili geniş kapsamlı yayım yapıldığında daha iyi anlaşılacaktır ki Demir Çağ II evresinde Hasanlı'da görülen sütunlu kabul salonları aynı yerleşme yerinde Demir Çağ başlarından bu yana kullanılan bir geleneğin gelmiş bir devamıdır. Young'ın önerdiği gibi İran platosu için öncüsü olmayan ortaya çıkan «ünik» kalıntılar değildir²³. Bu yerleşme yerinde yapılan arkeolojik kazılar çatısı sütunlar tarafından taşınan ve işlevi kabul sa-

19 Young, *Iranica Antiqua* 6, 1966, 59.

20 Hasanlı Y.Y.II'nin «krali bir kabul salonu» olduğunu kabul etmemize karşın bazı özel durumlarda dini bir işlev de gördüğüne inanmaktayız. Özellikle arka duvardan kademeli bir koridorla girilen kare planlı küçük oda, tabana gömülü pithos ve kanallar (karşılaştır: Yazılıkaya tapınağı ilk evre) ve duvarda yer alan steller dini bir işlevi hatırlatan öğelerdir. Ancak bu konuyu ve batı İran-Urartu mimari ilişkilerini başka bir incelememize konu yapmak arzusundayız.

21 Young bu yapıları Bit-Hilaniler ile fakat çokca megaronlar ile kıyaslayarak Pylos'daki megaron yapılarıyla ilişkili göstermiştir (*Iranica Antiqua* 6, 1966, 72).

22 Dyson, *Archaeology* 26 (4), 1973, 303.

23 *Iranica Antiqua* 6, 1966, 48.

lonu olan yapı türünün kuzeybatı İran'da Demir Çağlar ile birlikte başladığını göstermektedir. Demir Çağ II evresinde *standart* bir plana erişmiş olan bu kabul salonları batı İran kültürüne özgü bir niteliğe sahiptir.

Batı İran kültüründe sütunlu salonlara sahip yerleşme yerleri salt Hasanlu höyüğü ile sınırlı değildir (Bak. Harita. Lev. I)*. Orta Zagros yöresinde Hamadan çevresinde yer alan Baba-Can Tepe, Godin Tepe ve Nuş-i Can Tepe'de aynı tür sütunlu salon yapma geleneği 9. yüzyıldan buyana sürdürülmüştür. Baba-Can Tepenin Demir Çağ II evresine tarihlenen I. yapı katında höyüğün orta bölümünde günışığına çıkartılan yapı orta bölümde yer alan sütunlu bir salonun çevresindeki iki uzun oda ve diğer yönlerdeki daha küçük odalardan oluşur (Lev. IV). Yapının ana girişi doğudadır. 17 X 8 m. boyutlarındaki salonun tavanı iki dizi halinde sıralanmış sütunlar yardımıyla taşınmaktaydı²⁴. M.Ö. 9. yüzyıla ait olan bu yapıdan daha sonra yapılan kare planlı bir başka yapı sütunlu salonların Baba-Can Tepe'de 8. yüzyıl sonu-7. yüzyıl başına kadar kullanıldığını kanıtlar. Kare planlı bu yapı da iki dizi halinde sütunlara sahiptir. 11.50 X 62.0 m. boyutlarındaki salonun içinde üç tane sütun althği bulunmuştur²⁵. Bu yapıyla aynı devreye ait olan ve yayımlarda «boyalı oda» (painted chamber) olarak geçen odada da çapları 90 cm. olan sütunlar kullanılmıştır²⁶. Her iki yapı da 7. yüzyılın başındaki bir yangınla yıkılmıştır²⁷.

Çatısı sütunlar tarafından taşınan bir başka yapı Nuş-i Can Tepe'nin Med devrine ait olan I. yapı katında (M.Ö. 750-600) ortaya

24 C. Goff, «Excavations at Baba-Jan, 1967», *IRAN* 7, 1969, 117, res. 4.

25 C. Goff, «Excavations at Baba-Jan, 1968», *IRAN* 8, 1970, 175-6; «Excavations at Baba-Jan: The Architecture of the East Mound, Levels II and III» *IRAN* 15, 1977, 119, res. 1, 5 ve 6.

26 C. Goff, *IRAN* 8, 1970, 146, res. 2-4; *IRAN* 15, 1977, 117 v.d., res. 5, 6 ve 15: *Boyalı Odanın* duvarlarının iç yüzünde yer alan basamaklı körpencereler Hasanlu ve Urartu mimarisinde de çokca kullanılmıştır. Bu özellik de kanımıza göre yine batı İran'dan gelmiştir.

27 C. Goff, *IRAN* 15, 1977, 119.

* Çizimleri yapan dostum Dr. Zafer Bayburtluoğlu'na içten teşekkürlerimi sunarım.

çıkarılmıştır²⁸. Urartu sanatı dışında 8. yüzyılda da sütunlu kabul salonlarının devam ettiğini göstermesi yönünden önemli olan bu yapı (Lev. III, Res. 2) 19.0 X 15.0 m. boyutlarındadır²⁹. Salon içinde üç dizi halinde 12 sütun vardır. Ancak bu sütunlardan 4 tanesinin altlığı *in situ* olarak bulunmuştur. Sütun altlıkları Godin Tepe'de olduğu gibi düzeltilmemiş yassı taştandır ve salon zeminine aynı düzlemededir³⁰. Batı ve doğu duvarlarının iç yüzünde basamak şeklinde daralan iki kapı vardır. Kuzey duvarda üç basamaklı, güney duvarda dört basamaklı ikişer körpencere duvarları süslemektedir. Yapının saldırganlar tarafından çokca yıkıntıya uğraması nedeniyle yapı içinde olması gereken oturulma amacına yönelik sekiler ve ocaklar bulunamamıştır³¹. Yine Orta Zagroslar yöresinde yeralan Godin Tepe'nin 6. yüzyıl içlerine dek süren II. evresinde iki tane sütunlu salon ortaya çıkarılmıştır³². Bu iki yapıdan erkene tarihlenen ilk salon 25 X 26 m. boyutlarındadır ve altışardan 5 dizi halinde 30 sütun vardır. Godin Tepe'de büyük sütunlu salonun batısındaki diğer salon³³ 15 X 20 m. boyutlarında bir dikdörtgendir ve içinde iki dizide 8 sütun vardır. Her iki salonda da duvarlar boyunca uzanan oturma sekileri ve büyük salonda taht yeri ve ocak vardır³⁴. Godin Tepe'deki büyük salonun Baba-Can Tepe'deki sütunlu salonun aksine yanlarında ek yapılar yoktur. Yukarıda sözü edilen tüm yapıların ışıklandırılması ve havalandırılması Hasanlu ve Altın-tepe'de olduğu gibi çatıda açılan bir delikle sağlanmıştır. Çatıdaki bu delik aynı zamanda salon içindeki ocaklardan çıkan dumanın da dışarı atılması için kullanılmıştır. Aynı ışıklandırma yöntemi Akamenid yapılarında da uygulanmıştır³⁵. Bu özellik aynen sütunlu salonlar gibi İran'a özgü bir gelenek olmalıdır.

28 D. Stronach, «Excavations at Nuş-i Can, 1967», *IRAN* 7, 1969, 1 v.d.; *IRAN* 11, 1973, 129.

29 Stronach, *IRAN* 11, 1973, 131.

30 T.C. Young, «Excavations at Godin Tepe: First Progress Report» 28 (*Occasional Paper* 17, Art and Architecture, Royal Ontario Museum).

31 D. Stronach, *IRAN* 11, 1973, 131.

32 T.C. Young, «Excavations at Godin Tepe», 27-9, res. 36.; *IRAN* 10, 1972, 185.

33 T.C. Young, *IRAN* 8, 1970, 181.

34 T.C. Young, «Excavations at Godin Tepe», res. 36.

35 C. Goff, *IRAN* 15, 1977, 120.

Orta Zağros yöresindeki Baba-Can, Nuş-i Can ve Godin Tepe'de 9. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar kullanılan farklı boyutlardaki bu kabul salonlarında ve Hasanlu IV yapılarında ortak bir çok özelliğin yanı sıra önemli ayrıcalıklar da sözkonusudur. Salonların sütun sayıları, girişlerin planları, salonların etrafında yer alan odaların sayıları ve işlevleri birbirlerinden ayrıcalık gösterir. Bu özellik bize, Batı İran'ın değişik yörelerinde çeşitli devirlerde batı İran'a özgü bir gelenekle yapılan sütunlu salonların, bu yöresel geleneğin uygulandığı bölgenin diğer mimari özellikleriyle bütünleşerek oluştuğunu gösterir. Bu durumda Hasanlu yapılarından doğrudan doğruya bir kültür etkilenmesinden çok Zagros halklarının özünde olan bir geleneğin çeşitli yerlerdeki paralel bir evriminden söz etmek yerinde olur³⁶.

Bu nedenle 8. yüzyıldan sonra Urartu'da örneklerini gördüğümüz apadanalar kanımıza göre bu gelenekten Nairi ülkesine alınan mimari bir yapı türüdür. Büyükkale'de ikinci bine ait D yapısını en erken sütunlu salonlardan biri olarak kabul etmemize karşın bu yapının Urartu apadanaları üzerine etkili olamayacağına inanmaktayız. İki kültür arasındaki 500 yılı aşkın zaman farkı doğrudan doğruya bir kültür etkilenmesini olanaksız kılar. Kaldı ki Urartu apadanaları yapıldığında D yapısı yüzyıllar önce yıkılmıştı. Oysa durum Hasanlu kabul salonları ve Hamadan yöresindeki apadanalar için aynı değildir. Urartulular Hasanlu IV. katındaki sözü geçen kabul salonlarını görmüşlerdi. Hamadan bölgesindeki diğer sütunlu salonların 9. yüzyıldan 6. yüzyıla kadarki evre zaten Urartu'nun bu yörede egemenlik kurduğu devirdir. Bu nedenle Urartu mimarları bu yapı türünü yakından tanımak olanağını doğal olarak bulmuş olmalıdırlar. Urartu krallığının doğuya egemen olma uğraşları daha M.Ö. 820 yıllarında İşpuini ile başlamıştı. Kelişin yazıtının konumu³⁷, Karagündüz yazıtında³⁸ sözü geçen Barşua ve Meista³⁹'nın egemenlik altına alındığına ait kayıtlar Urmiye gölü ile Van gölü arasındaki toprakların İşpuini ve Menua devrinde kesinlikle Urartu

36 C. Goff, *IRAN* 15, 1977, 119.

37 Melikişvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, no. 19 (Moskva, 1966), (=UKN).

38 Melikişvili, UKN 24.

39 Yazıtta sözü edilen Meista bölgenin en önemli Demir Çağ yerleşmesi olan Hasanlu ile aynı kent olabilir.

egemenliği altına girdiğini gösterir⁴⁰. Menua tarafından dikilen Taştepe yazıtından⁴¹ elde edilen veriler daha bu devirde Mana ülkesinden 1120 at ve 12.000 sığırın sağlandığını belirtir. Bu nedenle Hasanlu IV katının yıkılması İşpuini (M.Ö. 825/4-810) ya da büyük olasılıkla Menua (M.Ö. 810-781) devrine rastlar⁴². Hasanlu IV katını yıkan Urartulular sitadeldeki bazı yapıları onarıp sitadelin çevresine kendi yöntemleriyle bir sur duvarı⁴³ çektikten sonra burada oturmuşlardır⁴⁴.

Bu durumda Urartuluların krallığın kuruluş devrinden beri varlığını yakından bildikleri ve 9. yüzyılın sonunda kendi elleriyle yıktıkları Hasanlu IV yapılarından etkilenmemeleri olanaksızdır. Gerçekten Menua devrine ait olduğu bilinen Giriktepe sarayında da batı İran'dan özellikle Hasanlu'dan gelen mimari öğelerin varlığı kesindir. Özellikle Hasanlu Y.Y.I'de önyüzde yer alan iki önoda ve Baba-Can ve Nuş-i Can Tepe'den görülen kademeli nişler Giriktepe sarayındaki salonun duvarlarını süsleyen öğelerin aynıdır⁴⁵. Büyük salonun güney duvarındaki kademeli biçimde daralan kapılar yine batı İran özelliğidir⁴⁶. Aynı tipteki bir kapı Y.Y.II'nin arka odasına girişi sağlamaktadır⁴⁷. Hasanlu yapıları ile Giriktepe sarayı arasındaki benzerlikler İşpuini ve Menua devrinde varlığı bilinen diğer kültürel etkilenmelerin yanısıra mimaride de batı İran ile bir kül-

40 Fazla bilgi için bak: Van Loon, «Excavations in North-West Iran», Persica 1, 1964, 28; R. Dyson, JNES 24, 1965, 203-4; Burney, aynı eser, 134-5; A. Çilingiroğlu, *Urartu and Western Iran*, 80-1 (Manchester, 1976): «basılmamış doktora tezi».

41 Melikişvili, UKN 29.

42 R. Dyson, JNES 24, 1965, 203; Burney, aynı eser, 145'de Hasanlu IV katının Argisti I tarafından yıkıldığını önerir.

43 A. Çilingiroğlu «Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler», *Belleten* Baskıda.

44 R. Dyson, JNES 24, 1965, 203-4.

45 K. Balkan, *Atatürk Konferansları*, I, 1964, res. 2-4.

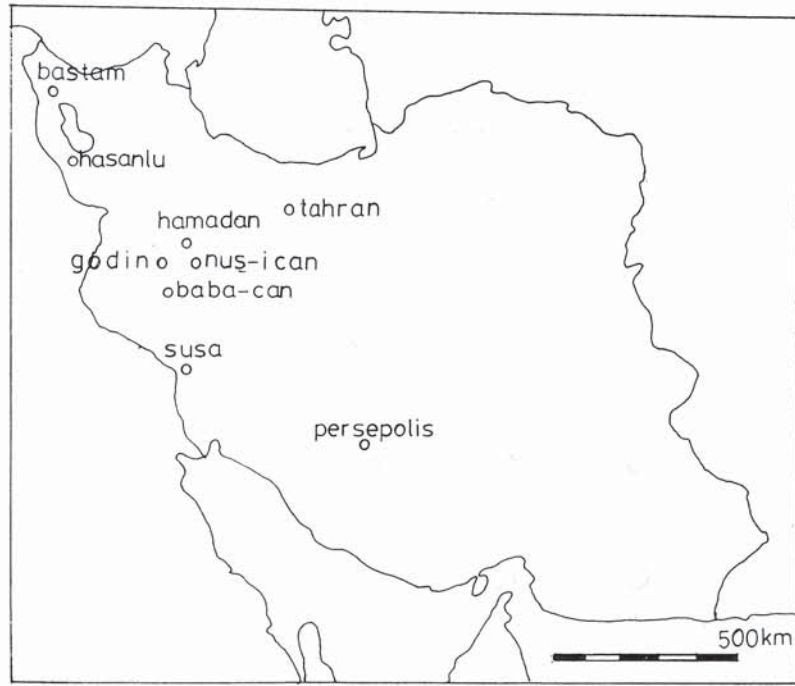
46 Mellink, AJA 67, 1963, 183; Van Loon, *Urartian Art*, 55 (İstanbul, 1966); Burney, aynı eser, 141.

47 Bu kapı ile Urartu tapınak kapıları arasındaki benzerliğe dikkat edilmelidir. Urartu tapınak kapıları için bak: T. Tarhan - V. Sevin, «Relation between Urartian Temple Gates and Monumental Rock Niches» *Belleten* 39, 1975, 389 v.d.

tür alışverişinin varlığını kanıtlar⁴⁸. Bu nedenle M.Ö. 8. yüzyıldan buyana yapılan Urartu apadanalarının Hasanlu yapılarıyla oluşmağa başlayan ve 9. yüzyıldan sonra batı İran'da yoğun olarak kullanılmaya devam eden bir gelenekten etkilenilerek yapılmış olması gerçeğe aykırı olmamalıdır.

Sonuç: Urartu sanatında birkaç örneğini gördüğümüz Urartu apadanaları ikinci bin Hitit mimarlığından değil fakat batı İran sanatından etkilenmiş olmalıdır. Sutunlu salonlar geleneği batı İran'da Demir Çağ I evresinde (Hasanlu V katı: M.Ö. 1350-1100) ilk kez Hasanlu'da ortaya çıkmıştır. Aynı tür yapılar çok daha gelişmiş biçimiyle aynı yerleşme yerinin IV. katında yani Demir Çağ II evresinde (Hasanlu IV: M.Ö. 1100-800) yapılmaya devam etmiştir. Sutunlu salonların yapımı aynı evrenin geç döneminde, M.Ö. 9. yüzyılda ve bu yüzyıldan sonra batı İran'ın bir başka yöresinde Orta Zagroslardaki Baba-Can ve Godin Tepe yerleşmelerinde ve 6. yüzyılın içlerine dek Nuş-i Can Tepe'de sürdürülmüştür. Sutunlu kabul salonlarının 6. yüzyıldan sonraya ait örnekleri ise çokca gelişmiş biçimleriyle Persepolis, Susa ve Pazargade'deki Akamenid apadanalarıyla temsil edilirler. Akamenid apadanalarının doğuşu batı İran'da Hasanlu'da oluşmağa başlayan ve Orta Zağros halklarının ortak geleneği olarak yüzyıllar boyu süren mimari bir yapım yönteminin sonucudur. Bu durumda Urartu sutunlu salonlarının Akamenid apadanalarının kökeni olması olası değildir. Aksine Urartu'da M.Ö. 8. yüzyıldan beri görülen apadanaların kökeni batı İran'da Hasanlu sitadeliindeki yanmış yapılarda daha geniş anlamıyla batı İran mimari geleneğinde aramamız gereklidir.

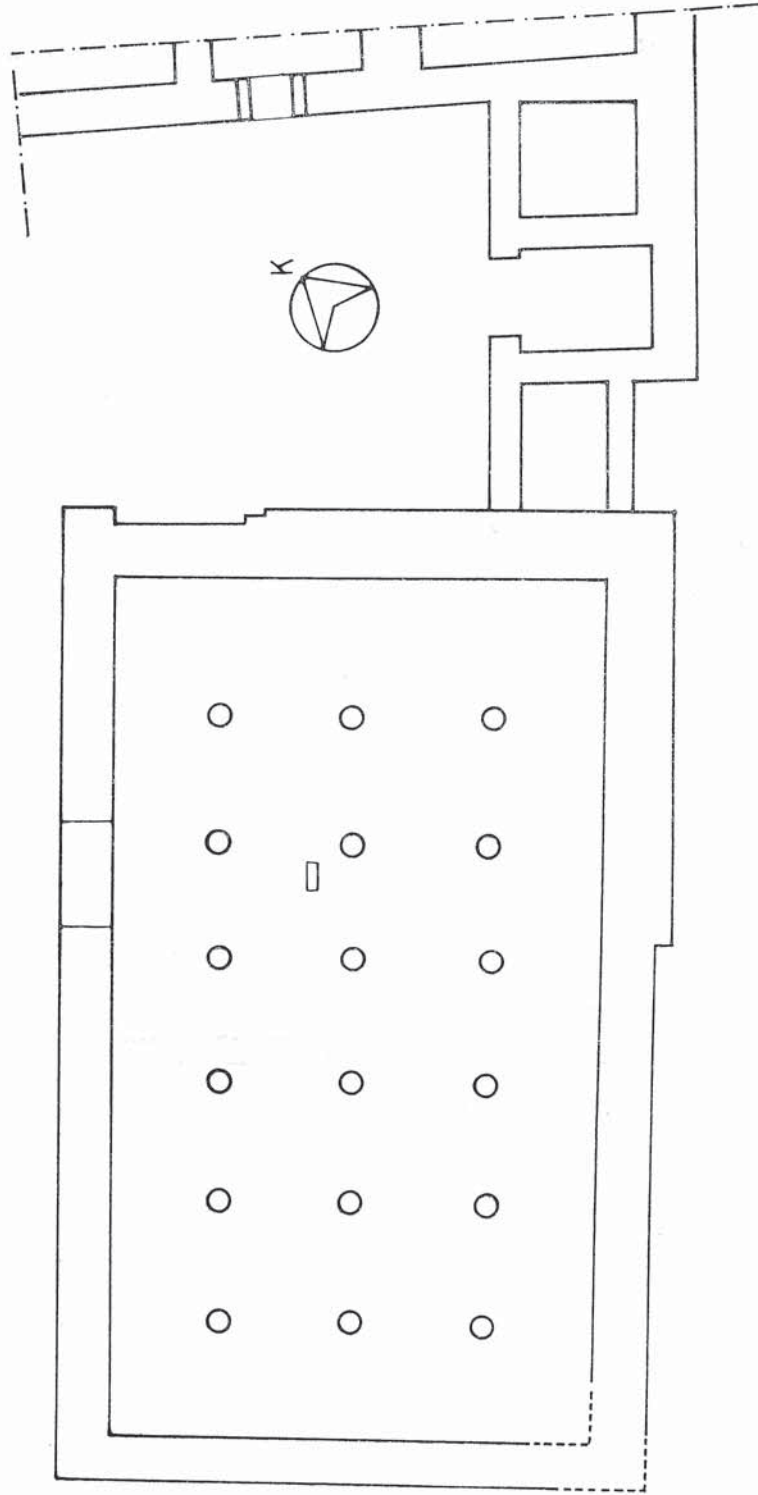
48 Özellikle keramik, bronz eserler ve kadın süs eşyalarında görülen batı İran etkileri başlıbaşına bir inceleme konusudur. Ancak burada bir noktayı belirtmekte yarar vardır. Hasanlu IV'deki Y.Y.II'nin taş döşeli avlusunun sağında yeralan dört tane stel Altintepe'de açık-hava tapınağında (T. Özgüç, *Altintepe II*, 28-33, Ankara, 1969), ve Pagan'da (V. Sevin — O. Belli, *Yeşilalıç Kutsal Alanı ve Kalesi» AnAr. 4-5, 1976-77, 367 v.d.)* bulunanların aynıdır. Bu gelenek de yine kuzey batı İran'dan Urartu sanatına geçmiş bir öge olmalıdır.

Harita 1

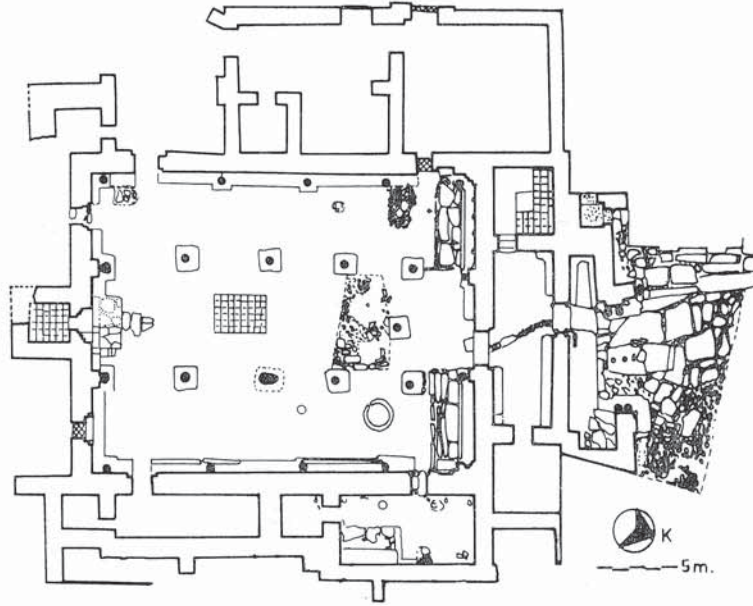
Lev. II

A. ÇİLİNGİROĞLU

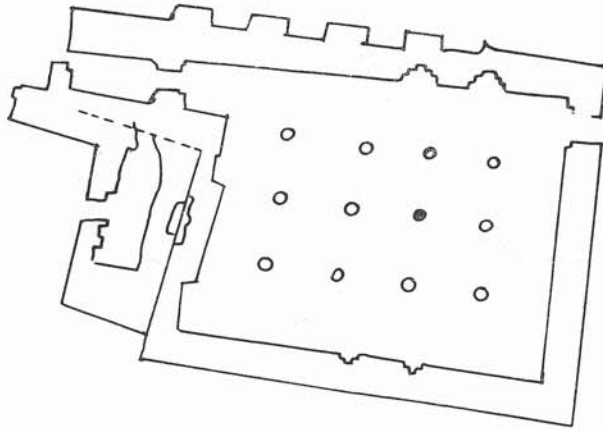

Res. 1

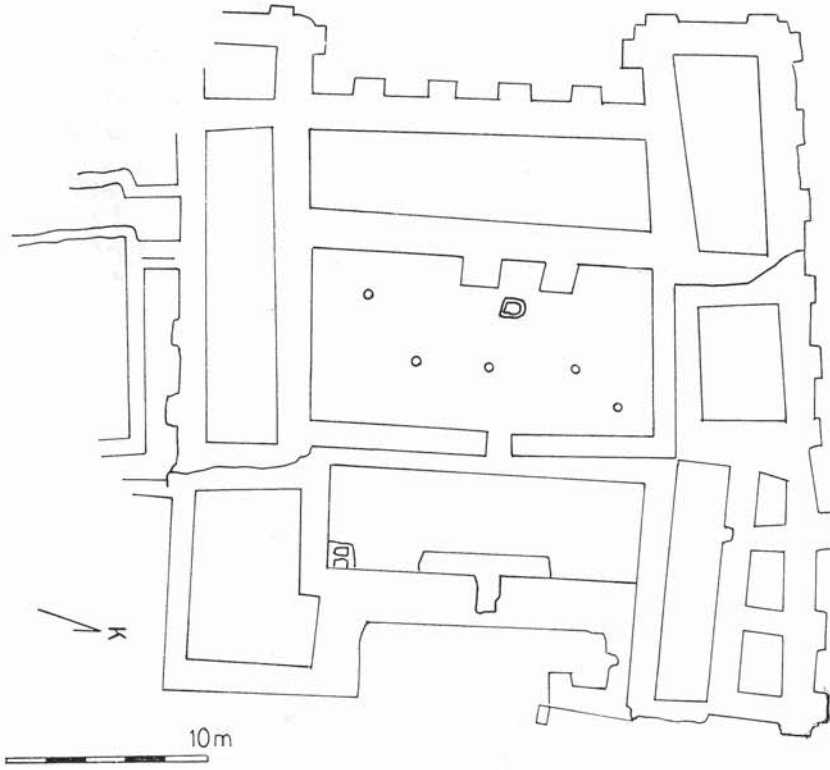
0 2 4 6 8 10 20m.

Res. 1

Res. 2

Res. 1